Yüzüncü Yılında

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE MANİSA

(Manisa Vilayeti - Manisa Merkez)

Cilt: **1**

Editörler

Prof.Dr. Nurettin GÜLMEZ – Doç.Dr. Nejdet BİLGİ

Manisa Büyükşehir Belediyesi

Manisa - 2020

Yüzüncü Yılında

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE MANİSA

(Manisa Vilayeti - Manisa Merkez)

Cilt: **1**

Editörler

Prof.Dr. Nurettin GÜLMEZ – Doç.Dr. Nejdet BİLGİ

Manisa Büyükşehir Belediyesi Yayınları
Genel Yayın Yönetmeni
Azmi AÇIKDİL

Basım Tarihi: 1. Baskı Aralık 2020-Ankara
Kapak Resmi: ALBERT-KAHN koleksiyonu

ISBN: 978-625-7308-12-0 (1.Cilt)
ISBN: 978-625-7308-11-3 (Tk)

BASKIYA HAZIRLIK
Biçer YILDIRIM
Baskı & Cilt
Berikan Matbaacılık-Yayıncılık / Sertifika No: 47109
e-mail: berikan@windowslive.com
Gersan Sanayi Sitesi Yenimahalle/ANKARA

© Bu Kitabın Tüm Hakları Yazarlarına ve Yayıncısına Aittir.

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ MANİSA MÜFTÜLERİ

Mesut ÖZEKMEKÇİ*

Giriş

30 Ekim 1918 yılında imzalanan Mondros Ateşkes Anlaşması'nın özellikle 7 ve 24. maddelerinin Osmanlı coğrafyasındaki pek çok bölgenin işgali için İtilaf Devletlerine sebep yarattığı ve bu maddelerden hareketle pek çok şehrin I. Dünya Savaşı'nın galipleri tarafından işgal edildiği bilinmektedir. 1918'in sonundan itibaren başlayan işgaller 1919 yılına gelindiğinde daha da geniş alanlara yayılmış ve başta başkent İstanbul olmak üzere Osmanlı Devleti'nin büyük çoğunluğu işgal edilmiştir.

İşgallere karşı 1919 yılının başından itibaren pek çok şehirde Türklerin haklarını savunmak adına kuruluş ve faaliyetlerinde din adamlarının aktif roller oynadığı cemiyetler/teşkilatlar oluşturulmaya başlanmıştır. Bu bağlamda Manisa ve kazalarında din adamlarının kuruluş ve faaliyetlerinde yer aldığı *"İstihlas-ı Vatan, Cemaat-ı İslâmiye, Cemiyet-i Müderrisîn, Redd-i İlhak, Müdâfaa-i Hukuk, Müdâfaa-i Hukuk-ı Osmani, Müdâfaa-i Hukuk-ı Osmani ve Harekât-ı Milliye Teşkilatları"* zikredilebilir.[1]

15 Mayıs 1919'a gelindiğinde ise Ocak ayından itibaren gazetelere yansıyan fısıltılar hakikat olmuş ve Osmanlı Devleti'nin Dünya Savaşı esnasında hiçbir cephede çarpışmadığı Yunanistan önce İzmir'i sonrasında ise bölgenin büyük çoğunluğunu işgal etmiştir. Yunan işgalinin başta Batı Anadolu olmak üzere Osmanlı ahalisinin büyük çoğunluğunda derin bir tepkiye sebep olduğu bilinmektedir.[2]

1. Manisa'nın Müftüleri

Konuya giriş yapmadan önce kısaca *Müftü ve Kadı* olarak adlandırılan görevlilerin ne gibi işler yaptıklarına ve aralarındaki farklılıklara çok kısa şekilde değinmek gerekmektedir. *Müftü* Osmanlı

* Dr., Öğr. Gör., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Gökçeada Meslek Yüksek Okulu. ORCID: 0000-0001-7613-9939.

[1] Nejdet Bilgi, **İstiklal Yolunda Bestekâr bir Müftü Ahmet Âlim Efendi,** Manisa Belediyesi Kültür Yayınları, Manisa 2008, s.9.

[2] Melih Akdeniz, "Türk ve Yunan Basınından Örneklerle Manisa'da İşgalin İlk Evresi (Mayıs-Haziran 1919)", **MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:17, Sayı:3, 2019, s.293.

hukuk sistemi içinde şer'i ve örfi hukuka göre fetva veren görevlidir.[3] *Kadı* ise *Müftülerin* verdiği fetvalara uygun yargılamaları yapan ve hükmü veren görevlidir.[4] Bunun yanında Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren kadıların idari, adli, askeri ve mali görevleri olduğu da bilinmektedir.

Manisa ve çevresinin işgali esnasında görevli olan kadı[5] ve müftülerin vazifelerine atanma tarihleri farklı farklıdır. Örneğin; Demirci, Eşme ve Kula müftüleri II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) göreve başlamışlardır. Bu bağlamda Demirci Müftüsü İbrahim Hakkı Efendi[6] 1888, Eşme Müftüsü Hacı Ahmed Nazif Efendi 1902, Kula Müftüsü olan Mehmed Rasih Efendi ise 1904 yılında müftü olarak tayin edilmişlerdir.[7] Salihli Müftüsü olan Ahmed Sadık Efendi ile Akhisar Müftüsü Hacı Yusuf Efendiler ise V. Mehmet Reşad döneminde, 1910 yılında göreve getirilmişlerdir.[8] Bunların dışında kalanların ise Ceride-i İlmiyye[9] ve sicillerindeki atanma bilgilerinden hareketle Birinci Dünya Savaşı yıllarında (1914-1918) vazifelendirildikleri söylenebilir. Misalen; Akhisar Kadısı İsmail Hakkı, Salihli Kadısı Abdülrahman Zahid ile Turgutlu (Kasaba) Müftüsü olan Hasan Basri Efendilerin göreve atanma[10]

---

[3] Mehmet Sait Sütcü, **Osmanlı Anadolusu'nda Müftülük Kurumu,** Uşak Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**)**, Uşak, 2013, s.3.

[4] Sütcü, **Osmanlı Anadolusu'nda Müftülük Kurumu**, s.4.

[5] Çalışmada temelde Manisa'daki müftülere odaklanmakla birlikte, genel manada bilgi verilmesi adına zaman zaman Manisa'daki kadılara da değinilmiştir.

[6] Demirci kazası Müftüsü olan İbrahim Efendi'nin tam adı İbrahim Hakkı Efendi'dir. Buradaki Hakkı muhtemelen İbrahim Efendi'nin mahlasıdır. Müftü Efendi'nin atama yazısı için bkz: BOA, **MŞH.SAİD**, 139-26-1;2,3.

[7] Hacı Nazif Efendi için bkz. BOA, **MŞH.SAİD,** 139-19-3. Mehmed Rasih Efendi için bkz: BOA, **MŞH.SAİD**. 140-20-5.

[8] Ahmed Sadık Efendi için bkz: BOA, **MŞH.SAİD**, 140-1-11. Hacı Yusuf Efendi için bkz. BOA, **MŞH.SAİD**, 139-24-7.

[9] "*Osmanlı Devleti'nin dinî ve idarî kurumlarından biri olan Bâb-ı Meşîhat ile buna bağlı kuruluşlardan Fetvahâne ve şer'î mahkemelerin dinî meselelerle ilgili fetva, hüküm ve kararlarının, medrese ve tekkelerle Dârü'l-hikmeti'l-İslâmiyye gibi dinî kuruluşlara ait tâlimat, nizamnâme ve haberlerin duyurulması maksadıyla yayımlanmıştır".* Bkz. Nesimi Yazıcı, "Cerîde-i İlmiyye", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA),** Cilt:7, İstanbul, 1993, ss.407-408.

[10] İsmail Hakkı için bkz. BOA, **MŞH.SAİD,** 139-24-7. Abdülrahman Zahid için bkz: BOA, **MŞH.SAİD,** 140-1-11. Hasan Basri için bkz: **Ceride-i İlmiyye**, Cilt:1, Sayı:5, s.240. https://katalog.idp.org.tr/pdf/253/573

tarihi 1914, Manisa Müftüsü Âlim Efendi'nin[11] 1915, Soma Müftüsü[12] İsmail Hakkı Efendi ile Kırkağaç Müftüsü Mehmed Rifat Efendi'nin ise 1916 yılıdır.[13]

1917-1918 (R.1333-1334) tarihli Osmanlı Devleti salnamesinde incelendiğinde yukarıda zikredilen bu görevlilerin vazifelerine halen devam ettikleri görülmektedir.[14] Alaşehir kazasının müftüsü olan Hacı Veli Efendi ile ilgili bir yazışmada ise müftünün (ay verilmeden) 1335 tarihinde öldüğü ve bu bakımdan salnamenin ait olduğu yılda Alaşehir'e müftü atanamadığı ve bu sebepten Alaşehir Müftüsüne ait olan kısmın boş bırakıldığı söylenebilir.[15] Ayrıca Kırkağaç Müftülüğü'ne 1916 yılında atanan Mehmed Rifat Efendi'nin adının da salnamede yer almadığı görülmektedir.[16] Bunun nedeni ise meçhuldür. Tablo-1 incelendiğinde 1917-1918 yıllarında Manisa ve çevresindeki kazalardaki kadı ve müftülerin kim oldukları görülebilir.

Tablo-1: 1917-1918 Tarihli Salnameye Göre Manisa Kadı ve Müftüleri

Yer	**Kadı**	**Müftü**
Manisa	İsmail Hakkı Efendi	Âlim Efendi
Turgutlu	Hamid Rahmi Efendi	Hasan Basri Efendi
Alaşehir	Ahmed Necati Efendi	-
Kula	Ahmed Efendi	Mehmed Rasih Efendi
Akhisar	İsmail Efendi	Hacı Yusuf Efendi
Salihli	Abdülrahman Zahid Efendi	Ahmed Sadık Efendi

[11] Bilgi, **İstiklal Yolunda**, ss.59-60.

[12] "*Soma Kazası müftülüğüne mahal ulemasından İsmail Hakkı"* **Ceride-i İlmiyye**, Cilt:2, Sayı:21, s.420. https://katalog.idp.org.tr/pdf/269/589

[13] "*Kırkağaç Kazası müftülüğüne Akseki ulemasından Mehmed Rifat"*, **Ceride-i İlmiyye**, Cilt:2, Sayı:20, s.381. https://katalog.idp.org.tr/pdf/268/588

[14] **Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye 1333-1334 Sene-i Maliye**, Dersaadet 1334, ss.527-531.

[15] Hacı Veli Efendi ile alakalı evrakta ölüm tarihi olarak 1335 tarihi verilmektedir. Bununla beraber bu tarihin hicri mi yoksa rumi takvime göre mi olduğu belli değildir. Bununla beraber hicri 1335 yılının 1916-1917'ye tekabül etmesinden verilen tarihin hicri olduğu düşünülmektedir. Bkz. BOA, **MŞH.SAİD**, 146-28-2. Müftü Efendi'nin ölüm tarihini yine ay belirtmeden 1335 yılı olduğunu gösteren bir çalışma için bkz. Sütcü, **Osmanlı Anadolusu'nda Müftülük Kurumu**, s.61.

[16] 1929 tarihli bir belgede Mehmed Rifat Efendi'den Kırkağaç kazası eski müftüsü olarak bahsedilmektedir. BOA, **MŞH.SAİD**, 230-26-1.

Gördes	İbrahim Edhem Efendi	İsmail Efendi
Demirci	Abdullah Şevki Efendi	Hacı İbrahim Efendi
Eşme	Hafız Hasan Şükür Efendi	Hacı Nazif Efendi
Kırkağaç	Halil İbrahim Efendi	-
Soma	Mehmed Tevfik Efendi	İsmail Hakkı Efendi

Bu müftüler içerisinde bazılarının zaman zaman ödüllendirildiği ifade edilebilir. Örneğin Akhisar Müftüsü Hacı Yusuf Efendi'ye 1917 yılında İzmir Payesi[17], 1919 yılında ise Mahreç Payesi verildiği söylenebilir.[18] Ceride-i İlmiyye'deki atama haberlerinden hareketle Manisa ve çevresinin işgal sürecinde din bürokrasisi içinde görevli zevatın pek değiştirilmediği gözlenmektedir. Ayrıca 5 Temmuz 1921 tarihli bir yazışmaya göre özellikle Sevr Anlaşmasındaki bir maddeden hareketle İzmir ve çevresindeki kadı ile müftülerin tayin ve becayişlerine başta Yunanlılar olmak üzere işgal kuvvetlerinin karıştığı ve bunun da İstanbul'u rahatsız ettiği ifade edilebilir.[19] Bununla beraber yine de zaman zaman çeşitli kazalardaki kadılar arasında becayişler mevcuttur. Örneğin 1917-1918 tarihli salnamede Demirci Kadısı olarak görülen Abdullah Şevki Efendi, Kasım 1920'de istifa etmiş ve onun yerine Nif Kadısı olan Mehmed Emin Efendi tayin edilmiştir.[20] 1922 yılında ise Salihli ve Demirci kadılarının yerleri değiştirilmiş ve Demirci Kadısı olarak Yusuf Ziyaeddin Efendi atanmıştır.[21] 1922'de Demirci Kadılığı'na getirilen Yusuf Ziyaeddin Efendi'de muhtemelen 1918 sonu 1919 yılı başlarında Salihli Kadısı olarak atanmış olsa gerektir. Çünkü 1917-1918 tarihli salnamede Salihli Kadısı olarak gözüken Abdürrahman Zahid Efendi –sebebi belirtilmeksizin- 26 Mart 1919'da görevinden

[17] **Ceride-i İlmiyye**, Cilt:3, Sayı:31, s.893. https://katalog.idp.org.tr/pdf/279/599

[18] **Ceride-i İlmiyye**, Cilt:4, Sayı:4, s.1284. https://katalog.idp.org.tr/pdf/292/612

[19] Bu bağlamda İzmir'deki Yunan Komiserliğinin Menemen ve Seferihisar'daki tayinlere karıştığı ve bunlar hakkında İstanbul'u sıkıştırdığı bir örnek olarak gösterilebilir. Bkz. BOA, **BEO,** 4694-352020-2,3.

[20] **Ceride-i İlmiyye**, Cilt:6, Sayı:65, s.2067. https://katalog.idp.org.tr/pdf/313/633

[21] Becayiş zamanı olarak verilen tarihler H. 5 Rebiyülahir 1340 ve R. 5 Kanun-ı Evvel 1338'dir. Bununla beraber H. 5 Rebiyülahir 1340 miladi olarak 6 Aralık 1921'ye tekabül etmektedir. 5 Kanun-ı Evvel 1338 tarihi ise miladi olarak 5 Aralık 1922'ye denk gelmektedir ki bu da Rumi tarihin yanlış yazıldığını göstermektedir. Bkz. **Ceride-i İlmiyye**, Cilt:7, Sayı:72, s.2311. https://katalog.idp.org.tr/pdf/320/640

azledilmiştir.[22] Soma kazasında görevli kadıların da zaman zaman değiştirildiği görülmektedir. Muhtemelen Mehmed Tevfik Efendi yerine ilk etapta 1920 yılında kadılığa Mustafa Nuri Efendi atanmıştır.[23] 1921 yılında ise Soma ve Bandırma kazalarının kadıları arasında becayiş yapılarak Mustafa Nuri Efendi Bandırma'ya tayin edilmiş Soma Kadılığı'na ise Mehmed Fahreddin Efendi getirilmiştir.[24] Mehmed Fahreddin Efendi görevinde uzun süre kalmayıp istifa etmiş ve onun yerine 1922 yılında Medresetü'l Kudât[25] mezunlarından Ali Necmeddin Efendi yeni Soma Kadısı olarak tayin edilmiştir.[26] Alaşehir'in ise bir süre boş kaldığı ancak Ekim 1921 yılında Burhaniye eski kadısı Mehmed Enis Efendi'ye tevcih edildiği görülmektedir.[27]

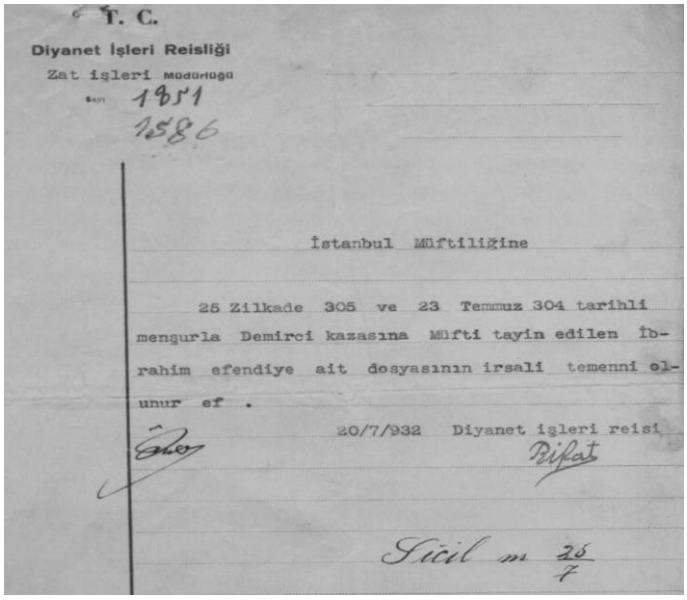
T. C.
Diyanet İşleri Reisliği
Zat işleri Müdürlüğü
1951
1586

İstanbul Müftiliğine

25 Zilkade 305 ve 23 Temmuz 304 tarihli mensurla Demirci kazasına Müfti tayin edilen İbrahim efendiye ait dosyasının irsali temenni olunur ef .

20/7/932 Diyanet işleri reisi
Rifat

Sicil m. 25/7

Demirci Müftüsü hakkında[28]

[22] BOA, **BEO,** 4562-342092.
[23] **Ceride-i İlmiyye**, Cilt:6, Sayı:64, s.2040. https://katalog.idp.org.tr/pdf/312/632
[24] **Ceride-i İlmiyye**, Cilt:7, Sayı:72, s.2311 https://katalog.idp.org.tr/pdf/320/640
[25] Şeyhülislamlığa bağlı olarak kurulan ve şer'i mahkemelere hâkim yetiştiren hukuk medresesi. Detaylı bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, "Medresetü'l Kudât", **TDVİA,** Cilt:28, 2003, ss.343-344.
[26] **Ceride-i İlmiyye**, Cilt:7, Sayı:74-75, s.2314. https://katalog.idp.org.tr/pdf/322/642
[27] "*Münhal bulunan Alaşehir Kazası Kadılığına Burhaniye Kazası Kadı-i Sabıkı Mehmed Enis Efendi tayin olunmuştur",* **Ceride-i İlmiyye**, Cilt:7, Sayı:72, s.2310. https://katalog.idp.org.tr/pdf/320/640
[28] BOA, **MŞH.SAİD**, 139-26-1.

2. Manisa'nın İşgali ve Din Adamlarının Faaliyetleri

İzmir'de yayınlanan *Anadolu Gazetesindeki* 23 Ocak 1919 tarihli haberde Yunan kuvvetlerinin başta İzmir olmak üzere Batı Anadolu'da işgale başlayacakları ve Türkleri katledecekleri yönündeki ifadelerin *Manisa Müdafaa-i Hukuk* cemiyetini harekete geçirdiği söylenebilir. Manisa Müftüsü Âlim Efendi'nin de içinde bulunduğu grup bu haberden hareketle başkente ırz ve namuslarının tehlike altında olduğunu ve gerekirse kendi hak ve hukuklarını korumaktan çekinmeyeceklerini ifade eden telgraflar göndermişlerdir.[29] Bu bağlamda Manisa Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin işgale karşı ilk faaliyetleri ile kamuoyunda seslerini duyurmalarının 1919 yılının Ocak ayı tarihli olduğu ifade edilebilir. Mart ayında ise olası işgallere karşı yapılacakları tartışmak adına İzmir'de *Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti* şemsiyesi altında Batı Anadolu'daki pek çok bölgenin mülki ve dini yetkililerin katıldığı bir toplantı gerçekleştirilmiştir.[30]

1919'un 15 Mayıs'ında İzmir'den başlayan Yunan işgali kısa sürede bölgenin hinterlandına yayılmıştır. Yunan kuvvetlerinin İzmir'e çıkmasından hemen sonra ülkenin pek çok yerinden işgali protesto eden telgraflar İstanbul'a gönderilmiştir. Manisa ve kazalarından da 16 Mayıs ila 20 Haziran arasında İzmir'in işgalini protesto amacıyla sadarete gönderilmiş pek çok telgraf mevcuttur.[31] Bununla beraber bu telgrafların etkili olamadığı ve İzmir'in istila edilmesinden 10 gün sonra Yunan kuvvetlerinin her hangi bir direnişle karşılaşmadan Manisa'ya girdikleri bilinmektedir.[32] Şehrin işgal edilmesi ve ahalisinin Yunan kuvvetlerine tepkisiz kalmaları noktasında genel olarak *Hüsnüyadis* olarak adlandırılan Mutasarrıf Giritli Hüsnü Bey'in rolü olduğu ifade edilebilir.[33]

Yunanlılar Manisa'yı mukavemet görmeden işgal ettikten sonra herhangi bir Türk direnişini engellemek adına öncelikle şehirde silah vb. eşyaları aramaya başlamışlar ve büyük miktarda savaş malzemesine (top,

---

[29] Bilgi, **İstiklal Yolunda**, ss.78-84.

[30] Celal Bayar, **Ben de Yazdım Milli Mücadeleye Giriş,** Sabah Kitapları, Cilt:5, İstanbul, 1997, s.145.

[31] Haluk Selvi, **İşgal ve Protesto İzmir'in İşgali ile İlgili Protesto Telgrafları (15 Mayıs 1919-30 Temmuz 1919)**, Değişim Yayınları, İstanbul, 2007, ss.63-73.

[32] Akdeniz, "Türk ve Yunan Basınından…", s.303.

[33] Manisa'nın işgali ile alakalı bilgi için bkz; Mustafa Turan, **Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli-1919-1923**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999, ss.179-180. Teoman Ergül, **Kurtuluş Savaşında Manisa**, Manisa Kültür Sanat Kurumu, İzmir, 1991, ss.38-41. Ayrıca bkz. Bilgi, **İstiklal Yolunda**, ss.121-124.

tüfek, bomba vb.) el koymuşlardır.[34] Bununla kalmayan işgal güçleri ayrıca kazanın ileri gelenlerini de tutuklamışlardır.[35] Manisa Mutasarrıfının işgal karşısındaki işbirlikçi, halkın ise pasif tavırlarının Manisa'nın pek çok kazası için de geçerli olduğu ifade edilebilir. Sancağa bağlı pek çok kazada halkın işgale karşı ciddi bir tavır göstermediği söylenebilir.[36] Dahası mülki idarecilerin bazısının da zaman içerisinde büyüyüp genişleyen işgale karşı basiretsiz bir tavır içinde oldukları da iddia edilebilir.[37] Ayrıca bizzat bu idarecilerin zaman zaman halka başlarının çaresine bakmalarını telkin ettiği ve görev yerlerinden –her ne amaçla olursa olsun- firar ederek ahalinin moralini daha da bozduğunu gösteren pek çok yazışma mevcuttur.[38] Bu bağlamda başta Kaymakam olmak üzere dâhiliye ve maliye nezaretlerine bağlı personellerin ve ayrıca Jandarma Komutanının firar ederek görevlerini bıraktıkları Salihli bir örnek olarak verilebilir.[39]

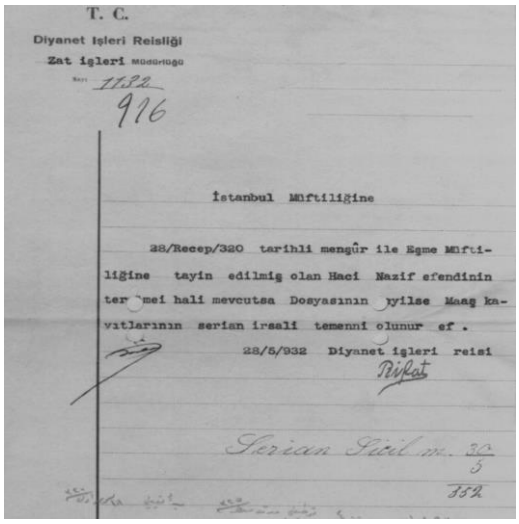
T. C.
Diyanet İşleri Reisliği
Zat işleri Müdürlüğü
Sayı 1132
916

İstanbul Müftiliğine

28/Recep/320 tarihli mengûr ile Eşme Müftiliğine tayin edilmiş olan Haci Nazif efendinin ter mei hali mevcutsa Dosyasının yilse Maaş kayıtlarının serian irsali temenni olunur ef.

28/5/932 Diyanet işleri reisi
Rifat

Serian Sicil m. 30/5
852

Eşme Müftüsü hakkında[40]

---

[34] Rahmi Apak, **İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu,** TTK, Ankara, 1990, ss.21-22.

[35] Turan, **Yunan Mezalimi**, s.181.

[36] Apak, **İstiklal Savaşında Garp Cephesi,** s.19.

[37] http://w3.balikesir.edu.tr/~metinayisigi/manisa.htm (19.08.2020).

[38] Alaşehir Kaymakamı ve pek çok idarecinin tavrı bu bahse örnek olarak gösterilebilir. Bkz. BOA, **DH.İ.UM**, 20-23/14-89-8. Akhisar Kaymakamının bu yollu firarı için bkz. BOA, **DH.İ.UM**, 20-24\14-22.

[39] BOA, **DH.İ.UM,** 20-23/14-89.

[40] BOA, **MŞH.SAİD,** 139-1.

Başta Manisa olmak üzere sancağın büyük çoğunluğunda işgalin şiddetini günden güne arttıran Yunan kuvvetleri zaman içerisinde Manisa ahalisinin bütününe yönelik olarak şiddet gösterip mezalim yapmaktan kaçınmamışlardır. Nitekim işgalden yaklaşık 1 yıl sonra bile Yunan kuvvetlerinin bölgede yaşattığı dehşetin devam ettiği görülmektedir. Bu bağlamda 8 Ocak 1920 tarihli bir belgede Manisa'nın Keçiler köyünün Yunan askerleri tarafından basıldığı, ahalisinden kimselerin kulaklarının kesildiği hatta 9 aylık çocukların dahi katledildiğini ifade eden evraklar mevcuttur.[41]

Manisa Mutasarrıfının ve bölgedeki diğer idarecilerin işgale karşı verdikleri/vermedikleri zayıf tepkilere karşın sancağın kazalarında görevli din adamlarının pek çoğu işgale karşı çıkmışlardır. Bu anlamda Manisa sancağında özellikle zikredilmesi gereken ilk isim şüphesiz Manisa merkez Müftüsü Âlim Efendi'dir. Müftü Âlim Efendi'nin Yunanlıların Manisa'da yarattığı dehşeti protesto etmek amacıyla daha işgalin ilk zamanlarında şehirde Fransız Temsilcisine bizzat başvurduğu ve Müslümanlara karşı yapılan şiddetin durdurulmasını istediği bilinmektedir.[42] Müftü Efendi'nin işgal karşısında buna benzer şahsi teşebbüslerinin yanında mücadeleyi kitlesel hale getirip örgütlemek yönündeki çabaları da mühimdir. Âlim Efendi'nin Manisa'da *Cemiyet-i İslamiye* adında bir cemiyet kurarak bu cemiyeti Manisa'nın mahallelerinde yaygınlaştırmış ve bu vasıtayla mahallelerin imamlarından işgale dair bilgi toplamaya çalışmıştır.[43] Âlim Efendi'nin direniş adına gerçekleştirdiği bu faaliyetler ve bölgede sivrilmesi hem İngiliz[44] hem de İtalyan[45] arşiv belgelerine de yansımıştır.

Âlim Efendi'nin bu çabalarının Yunan işgal kuvvetlerini rahatsız ettiği ifade edilebilir. Bunun neticesinde Manisa'daki Yunan savcısı 20 Ağustos 1919'da Âlim Efendiyle görüşmüş, İzmir'deki Yunan komiserinin kendisini görmek istediği için İzmir'e gitmesi gerektiğini *tehditkâr* bir

---

41 BOA, **DH.EUM.AYŞ**, 30-5.

42 H. Nusret Köklü, **Manisa İşgalden** Kurtuluşa, Akademi Kitabevi, İzmir, 1998, s.52.

43 Bilgi, **İstiklal Yolunda,** ss.94-99 ve 123.

44 İsmail Ediz, **Batı Anadolu'da Yunan İşgali (1919-1923)**, İstanbul Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Doktora Tezi**)**, İstanbul, 2011, s.163. Salâhi R. Sonyel, "İngiliz Belgelerine Göre Kurtuluş Savaşında Manisa ve Bölgesi (1919-1922)", **Belleten**, Cilt: LXXV, Sayı:272, 2011, s.199.

45 Mevlüt Çelebi, "İtalyan Belgelerine Göre Saruhan Sancağında Yunan İşgali", **Tarih İncelemeleri Dergisi (TİD)**, Cilt: 31, Sayı:1, 2016, ss.119-120 .

üslupla söylemiştir.[46] Bunun üzerine İzmir'e gitmeyi kabul etmiş gözüken Âlim Efendi ise 21 Ağustos 1919'da yola çıkmış ancak İzmir yerine İstanbul'a gitmiştir.[47] 25 Ağustos günü İstanbul'a varan Âlim Efendi'nin başkente vardığı gün İstanbul'dan İzmir'e gitmek için yol güvenliğinin sağlanmasını istediği ancak bunun yapılamadığı söylenebilir.[48] Ayriyeten Manisa Müftüsünün bu ziyareti 30 Ağustos 1919 tarihli *Türk Dünyası* gazetesinde de yer almıştır.[49] 3 Mayıs 1920 tarihli bir vesikada ise Müftü Efendi'nin 8 ay kadar önce Yunan fevkalade komiseri tarafından İzmir'e çağrıldığı ancak bunun yerine Akhisar'a giderek *Kuva-yı Milliye'ye* katıldığı ve Ankara ile Balıkesir'deki kongrelere gidip geldiği ifade edilmektedir.[50] Bunun yanında Âlim Efendi'nin Manisa'dan ayrılmasıyla müftülük makamının boş kaldığı ve Âlim Efendi yerine geçici olarak kazanın müftülüğünü yürüten Abdülhamid Efendi'nin asaleten müftü olarak atanmasına karar verilmiştir.[51] Müftü Efendi'nin görevden azli ve Manisa'dan çıkışı ile alakalı yapılan yazışmada Âlim Efendi'nin İstanbul'dan İzmir'e gitmek için istediği yol güvenliğinden hiç bahsedilmemesi, onun azline sebeb olarak makamını boş bırakması ile Ankara ve Balıkesir'deki kongrelere katılmasının gösterilmesi hiç şüphesiz İstanbul'un Âlim Efendi'yi kötülemek için yaptığı tezviratlar olsa gerektir.

Âlim Efendi'nin uzun süre görev yerini boş bırakmasına karşın görevden alınmasının Mayıs 1920 olmasının temel sebebi şüphesiz 22 Nisan 1920 tarihli Ankara Fetvasının imzacılarından birisi olmasıdır.[52] Yukarıda zikredilen ve resmi yazışmada geçen *Ankara Kongresi* ile kast edilen hususun da Anadolu'dan pek çok din adamın imzaladığı bu fetvanın İstanbul tarafından bir kongre olarak algılanması olduğu düşünülebilir. Netice olarak görevinden azledilen Âlim Efendi ilerleyen süreçte milli hareket içinde pek çok vazife ifa etmiş, kongrelere katılmış, kurtuluş yolunda gazetelere beyanatlar vermiştir.[53]

---

[46] Bilgi, **İstiklal Yolunda**, s.133.
[47] Bilgi, **İstiklal Yolunda,** s.133.
[48] 25 Ağustos 1919 tarihli belge için bkz: BOA, **DH.ŞFR**, 102-251.
[49] Bilgi, **İstiklal Yolunda**, s.134.
[50] "*Manisa Müftüsü Alim Efendi'nin Yunan fevkalade komiseri tarafından İzmir'e celp edilmek istenilmesi üzerine sekiz ay kadar evvel Manisa'dan Akhisar'a kaçtığından…"* BOA, **MŞH.SAİD,** 134-14-44.
[51] BOA, **MŞH.SAİD,** 134-14-44.
[52] Bilgi, **İstiklal Yolunda,** s.167.
[53] Bilgi, **İstiklal Yolunda,** ss.132-180.

Manisa Müftüsü dışında Manisa Kadısı olan İsmail Hakkı Efendi'nin de işgale karşı direnen din adamlarından bir diğeri olduğu düşünülebilir. Bu bağlamda 28 Mayıs 1919'da İzmir'in işgalini protesto amacıyla Manisa'dan Sadarete göndermiş olan telgrafı Manisa Müslümanları adına imzalayan kişi İsmail Hakkı Efendi'dir.[54] Kadı Efendi'nin işgalin ilk döneminde bu telgraf dışında Âlim Efendi benzeri faaliyetleri olup olmadığı belli değildir. Bununla birlikte Yunanlıların şehirde silah ve cephane ararken feci şekilde dövdükleri kişilerden birisinin İsmail Hakkı Efendi olduğu düşünüldüğünde Manisa Kadısı'nın Âlim Efendi'yle beraber hareket ettiği iddia edilebilir.[55] Bunun yanında 18 Nisan 1920 tarihli bir İngiliz istihbarat raporuna göre İsmail Hakkı Efendi *İzmir'e Doğru* adlı gazetenin Türk yedek subayları ile tecrübeli askerleri görev başına çağıran bildirisini Manisa'da da yaymak yolunda faaliyetleri mevcuttur.[56]

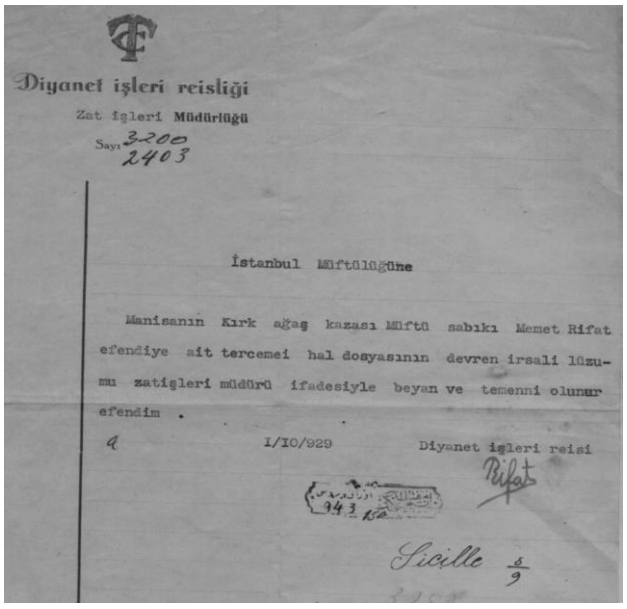

Diyanet işleri reisliği

Zat işleri Müdürlüğü

Sayı: 3200
2403

İstanbul Müftülüğüne

Manisanın Kırk ağaç kazası Müftü sabıkı Memet Rifat efendiye ait tercemei hal dosyasının devren irsali lüzumu zatişleri müdürü ifadesiyle beyan ve temenni olunur efendim .

1/IO/929 Diyanet işleri reisi

Rifat

Sicille

Kırkağaç Müftüsü hakkında[57]

[54] "*Manisa Müslümanları Reisi Namına Kâtip-i Umumi İsmail Hakkı",* Selvi, **İşgal ve Protesto,** s.64.

[55] Manisa Kadısının Mahreç payesini aldığını gösteren evrak için bkz. **Ceride-i İlmiyye**, Cilt:3, Sayı:27, s.712. Kadı Efendi'nin dayak yemesiyle alakalı bkz. Bilgi, **İstiklal Yolunda,** s.130.

[56] Sonyel, "İngiliz Belgelerine Göre.." , s.200.

[57] BOA, **MŞH.SAİD**, 236-26-1.

İşgale karşı bölgede direniş örgütlemek için harekete geçen, vaazlar veren önemli müftülerden bir diğeri Eşme Müftüsü Hacı Ahmet Nazif Efendi'dir.[58] Nazif Efendi İzmir'in işgalinden hemen sonra 21 Mayıs 1919 tarihinde Damat Ferit Paşa hükümetine karşı isyan etmiştir.[59] Ayrıca Ahmet Nazif Efendi başta Alaşehir Kongresi olmak üzere pek çok kongreye katılım göstermiştir.[60] Bunlara ek olarak Eşme Müftüsü'nün *Alaşehir-Uşak Heyet-i Merkeziyesi'*nin çalışkan üyelerinden birisi olduğu de ifade edilmelidir.[61] Tekeli ve İlkin tarafından *uyanık bir zat* olarak tanımlanan Nazif Efendi direnişin bölgede örgütsel hale getirilmesi noktasında da yoğun çaba sarf etmiştir.[62] Ayrıca Nazif Efendi, Ankara Fetvasını imzalayan din adamlarından da birisidir.[63] Bunun yanında geçmişte Balkan Harbine kurduğu gönüllü bir birlikle katılan[64] Nazif Efendi'nin işgal esnasında Kuva-yı Milliye birliklerine liderlik etmiş bir *savaşçı* olduğu da ifade edilmelidir.[65] C. Bayar hatıratında müftünün Lozan anlaşmasının imzalanmasından sonra milli mücadele aleyhtarı olan Eşmeli Madanoğlu Mustafa isimli kişinin akrabası olan Kamil Güvenda tarafından şehit edildiğini de belirtmektedir.[66]

Manisa ve Eşme dışında direniş adına zikredilmesi gereken birkaç müftü daha bulunmaktadır. Bunlardan ilk olarak Demirci Müftüsü

---

[58] Turgut Üzüm, **Kuva-yı Milliyeci Hacı Müftü'nün Hikâyesi,** İzmir, 2000, s.35'den aktaran, Ahmet Sinan Kara, **Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Müftülük: Müftülerin Eğitim, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konumları,** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2011, s.200.

[59] Üzüm, **Kuva-yı Milliyeci**, s.35'den aktaran, Kara, **Osmanlı Devleti'nin**, s.200.

[60] İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey,** TTK, Ankara, 1989, s.187. Nazif Efendi'nin Nazilli Kongresine katılmasıyla alakalı bkz. Ali Sarıkoyuncu, **Milli Mücadele'de Din Adamları, I,** 6. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2012, s.45.

[61] Tekeli, İlkin, **Ege'deki Sivil Direnişten**, s.249.

[62] Bu bağlamda Hacı Nazif Efendi'nin gönderdiği telgraflardan bazı örnekler için bkz. Tekeli, İlkin, **Ege'deki Sivil Direnişten**, ss. 97, 482,483, 486,487, 489, 490, 491.

[63] Sarıkoyuncu, **Milli Mücadele'de Din Adamları**, s.157.

[64] Kara, **Osmanlı Devleti'nin**, s.192.

[65] Sarıkoyuncu, **Milli Mücadele'de Din Adamları**, ss.49-50. Celal Bayar Eşme müftüsüyle olan karşılaşmasında Hacı Nazif Efendi'nin fiziği, silahları, atı ve giyim kuşamıyla oldukça etkileyici bir zat olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Bayar, **Ben de Yazdım**, Cilt:8, s.20.

[66] Bayar, **Ben de Yazdım**, Cilt:8, s.242.

İbrahim Hakkı Efendi'den bahsetmek yerinde olacaktır.[67] Öncelikle göreve atanış tarihi bakımından İbrahim Hakkı Efendi'nin tüm Manisa içinde en eski ve tecrübeli müftü olduğu söylenebilir.[68] Müftü Efendi'nin vatanperverliğini gösteren ilk hareketi "*İzmir'in Türkiye'nin can evi*" olduğunu ifade eden ve Yunan işgaline karşı Manisa'dan sadarete gönderilen ilk telgraflardan birisinin iki imzacısından olmasıdır.[69] Ek olarak Demirci Müftüsü tıpkı Âlim ve Nazif Efendiler gibi Ankara Fetvasının da imzacılarındandır.[70] Ayrıca Müftü İbrahim Hakkı Efendi'nin Kurtuluş Savaşında büyük yararlılıklar gösteren Demirci Kaymakamı İbrahim Edhem Bey'e vekillik ettiği ve kaymakamı gösterdiği başarılardan ötürü kutladığı telgraflar da Müftü Efendi'nin Kurtuluş Savaşı konusundaki tutumunu gösteren örneklerden bir diğeridir.[71]

Manisa ve çevresinde işgale karşı çıkan müftülerden bir diğeri Turgutlu (Kasaba) Müftüsü Hasan Basri Efendi'dir. Hasan Basri Efendi Turgutlu'nun işgali esnasında *Cemiyet-i İslamiye* adında mahal ulemasından mürekkep bir cemiyet de kurmuştur. Cemiyetin kuruluş amacının Yunanlıların bölgede evlenme ve boşanma işlemlerine kadar varan müdahalelerinin önüne geçilmesidir. Bununla beraber bu cemiyet gizli bir cemiyet olmayıp bölgedeki Yunan işgal kumandanlığının bilgisi dâhilinde kurulmuştur.[72] Hasan Basri Efendi'nin bu çalışmalarının Yunanlıları rahatsız ettiği düşünülebilir. Bunun sonucunda Turgutlu müftüsü tutuklanmış ve Atina'ya sürgüne gönderilmiştir.[73]

İşgal esnasında direniş yolunda faaliyet gösteren bir diğer zat Kırkağaç müftüsü Mehmed Rifat Efendi'dir.[74] A. Sarıkoyuncu, Hacı Rifat

---

[67] A. Sarıkoyuncu Batı Anadolu'da yararlılıkları görülen din adamlarından bahsederken Demirci Müftüsünü de zikretmekle birlikte ismini yanlış olarak İsmail Hakkı olarak vermektedir. Bkz. Sarıkoyuncu, **Milli Mücadele'de Din Adamları**, s.23.

[68] Daha önce değinildiği üzere İbrahim Hakkı Efendi'nin göreve başladığı tarih 1888'dir.

[69] Demirci kazasından Sadarete gönderilen Belediye Başkanı ve Müftü Efendinin imzaladığı 19 Mayıs 1919 tarihli telgraf için bkz. Selvi, **İşgal ve Protesto**, ss.67-68.

[70] Sarıkoyuncu, **Milli Mücadele'de Din Adamları**,s.49 ve 156.

[71] İbrahim Ethem Akıncı, **Demirci Akıncıları**, TTK, Ankara, 1978, ss.366-367.

[72] BOA, **DH.KMS**, 55-57-1.

[73] Bilgi, **İstiklal Yolunda**, s.120.

[74] Recep Çelik eserinde Kırkağaç'ta İstihlas-ı Vatan Cemiyetinin bir şubesinin müftü Ahmed Hulusi Efendi tarafından kurulduğunu belirtmektedir. Bununla beraber çalışmamız esnasında Kırkağaç'ta Ahmed Hulusi adında bir müftüye rast gelmediğimizi belirtmemiz gerekmektedir. Bkz. Recep Çelik, **Milli Mücadele'de Din Adamları,** 1**,** Emre Yayınları, 1999, İstanbul, s.34.

Efendi'nin Kuva-yı Milliye komutanlığı yaptığını, Ayvalık cephesinde düşmanla fiilen çatıştığını ve bunun neticesinde de esir düştüğünü belirtmektedir.[75]

Bunların yanında Batı Anadolu'da kurtuluş adına yapılması gerekenlerin görüşüldüğü kongrelere katılan başka din adamları da mevcuttur. Bunlara örnek olarak Soma[76], Salihli, Gördes kazalarının kadı ve müftüleri örnek olarak verilebilir. Soma Müftüsü İsmail Hakkı Efendi, İkinci Balıkesir Kongresi'nde (26.7.1919-30.7.1919) katılmıştır.[77] Bunun yanında 16-25 Ağustos 1919'da yapılan Alaşehir Kongresi'nde Salihli'yi temsil eden delegeler de kazanın eski kadısı ve müftüsü olan Abdürrahman Zahid Efendi ve Mehmet Lütfi Efendilerdir.[78] Bunun yanında Gördes eski müftüsü İsmail Hakkı Efendi'de de bu kongreye katılmıştır.[79]

Sonuç

Çalışmada görüldüğü üzere Manisa ve kazalarında görev yapan din adamlarının pek çoğu İzmir'e Yunan kuvvetlerinin çıkmasını protesto eden telgraflara öncülük ettiği ifade edilebilir. Bunun yanında din adamlarının halkı işgallere karşı bilinçlendirmeye ve Türklerin hukukunu işgalcilere karşı korumaya çalıştığı söylenebilir. Ayrıca bu amaçlar uğrunda pek çok din adamı Batı Anadolu'da yapılmış kongrelere katılım göstermişlerdir. Bunun yanında İstanbul'un otoritesini ve hatta yıllar içinde inşa ettikleri kariyerlerini hiçe sayarak büyük bir cesaretle Ankara Fetva'sına imza koyan müftüler de mevcuttur. Dahası bunlar içerisinde zikredilen fikri mücadelenin yanında büyük bir cesaret örneği göstererek yeri geldiğinde silahlı mücadeleye girmekten çekinmemiş olanlar da vardır. İşgal döneminde çalışmada değinilen din adamlarının bu faaliyetlerinin karşılığı işgalciler tarafından zaman zaman dayak ve sürgün, İstanbul tarafından ise vazifelerinden azil edilmeleri olmuştur.

---

[75] Sarıkoyuncu, **Milli Mücadele'de Din Adamları**, s.24. Kırkağaç müftüsü de tıpkı Turgutlu müftüsü gibi Atina'ya sürgün edilmiştir. Bkz. Bilgi, **İstiklal Yolunda**, s.120.

[76] Soma Müftüsü İsmail Hakkı Efendi'nin kazadaki Türklerin haklarının korunması konusunda göstermiş olduğu çabalar mevcuttur. Bkz: Melih Tınal, Samet Arıcıoğlu, "Milli Mücadele'de Soma", **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Cilt:18, Sayı:37, 2018, s.525.

[77] Soma'yı temsil eden bir diğer zat kazanın İsmail Hakkı Efendi'den önceki müftüsü olan Hafız Osman Efendi'dir. Bkz. Tekeli, İlkin, **Ege'deki Sivil Direnişten**, s.174.

[78] Tekeli, İlkin, **Ege'deki Sivil Direnişten**, s.188.

[79] Tekeli, İlkin, **Ege'deki Sivil Direnişten**, s.189.

Kurtuluş Savaşı'nın başarıya ulaşmasından sonra ise Manisa ve kazalarında işgal döneminde yararlı faaliyetleri olan müftülerin cumhuriyetin ilanından sonra da görevlerine devam ettikleri anlaşılmaktadır. Şüphesiz bu durum zikredilen görevlilerin işgal esnasında gördükleri acı muamelenin tatlı meyvesi ve aynı zamanda kurtuluş yolunda gösterdikleri çabaların cumhuriyet idaresi tarafından takdiridir. Bu bağlamda 1925-1926 salnamesinde[80] Turgutlu'da Hasan Basri Efendi, Kula'da Mehmet Rasih Efendi ve Eşme'de Hacı Nazif Efendi'nin müftülük görevlerine devam ettikleri ve bunların 1917-1918 salnamesinde de yer alanlar olduğu görülmektedir.[81] 1926-1927 salnamesinde ise bunlara ek olarak Manisa'da Âlim Efendi'nin ve Soma'da İsmail Hakkı Efendi'nin de vazifelerine devam ettikleri anlaşılmaktadır.[82] Bunlara ek olarak Türkiye Cumhuriyeti salnamelerinde yer almamakla birlikte Demirci Müftüsü olan İbrahim Hakkı Efendi'nin de görevine devam ettiği ve vazife başında iken 1937 yılında öldüğü A. Sarıkoyuncu tarafından aktarılmaktadır.[83] Buradan hareketle zikredilen bu müftülerin Kurtuluş Savaşı'nda yaptıkları hizmetlerle Ankara'nın güvenini haiz oldukları ve bu güvenin bir nişanesi olarak da görevlerine devam ettikleri açıktır.

KAYNAKÇA

1. Başkanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA)
Bâbıâli Evrak Odası (BEO)
Asayiş Kalemi Belgeleri (DH.EUM.AYŞ)
İdare-i Umumiye Belgeleri (DH.İ.UM)
Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti Belgeleri (DH.KMS)
Şifre Kalemi Belgeleri (DH.ŞFR)
Meşihat Sicill-i Ahvâl İdaresi (MŞH.SAİD)
2. Salname Yıllık ve İstatistikler

[80] 1925-1926 salnamesinde Manisa Müftüsü kısmı boş bırakılmıştır. Bunun sebebinin ne olduğu belirsizdir.

[81] **1925-1926 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi**, İstanbul, 1926, ss.678-680

[82] **1926-1927 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi**, Matbuat-ı Müdiriyet Umumiyesi, ss.931-933.

[83] Sarıkoyuncu, **Milli Mücadele'de Din Adamları**, ss.231-232.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926, Matbaa-i Amire, İstanbul 1926.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-1927, Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi 1927

3. Süreli Yayınlar

Ceride-i İlmiye Meşihat-ı Celile-i İslâmiye'nin Ceride-i Resmiyesidir (1914-1922)

4. Kitap ve Makaleler

Akdeniz, Melih, **Türk ve Yunan Basınından Örneklerle Manisa'da İşgalin İlk Evresi (Mayıs-Haziran 1919)**, MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:17, Sayı:3, 2019.

Akıncı, İbrahim Ethem, **Demirci Akıncıları**, TTK, Ankara, 1978.

Apak, Rahmi, **İstiklâl Savasında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu**, TTK, Ankara 1990.

Bayar, Celal, **Ben de Yazdım Milli Mücadeleye Giriş**, Sabah Kitapları 48, Cilt:5-8, İstanbul, 1997.

Bilgi, Nejdet, **İstiklal Yolunda Bestekâr Bir Müftü Ahmet Âlim Efendi**, Manisa Belediyesi Kültür Yayınları:6, Manisa, 2008.

Çelebi, Mevlüt, **İtalyan Belgelerine Göre Saruhan Sancağında Yunan İşgali**, Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt:31, Sayı:1, 2016.

Çelik, Recep, **Milli Mücadele'de Din Adamları-1**, Emre Yayınları, İstanbul, 1999.

Ediz, İsmail, **Batı Anadolu'da Yunan İşgali (1919-1923***), T.C. İstanbul Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Doktora Tezi),* İstanbul, 2011.

Ergül, Teoman, **Kurtuluş Savaşında Manisa (1919-1922)**, İzmir, 1991.

İpşirli, Mehmet, "Medresetü'l Kudât", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)**, Cilt:28, 2003.

Kara, Ahmet Sinan, **Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Müftülük: Müftülerin Eğitim, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konumları**, T.C. İstanbul Üniversitesi SBE *(*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*),* İstanbul, 2011.

Köklü, H. Nusret, **Manisa İşgalden Kurtuluşa**, Akademi Kitapevi, İzmir, 1998.

Sarıkoyuncu, Ali, **Milli Mücadele'de Din Adamları-I-II**, 6. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2012.

Selvi, Haluk, **İşgal ve Protesto İzmir'in İşgali ile İlgili Protesto Telgrafları (15 Mayıs 1919-30 Temmuz 1919)**, Değişim Yayınları, İstanbul, 2007.
Sonyel, R. Salâhi, "İngiliz Belgelerine Göre Kurtuluş Savaşında Manisa ve Bölgesi (1919-1922)", **Belleten**, Cilt: LXXV, Sayı:272, 2011.
Sütcü, Mehmet Sait, **Osmanlı Anadolusu'nda Müftülük Kurumu, Uşak Üniversitesi** SBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**)**, Uşak, 2013.
Tekeli, İlhan, İlkin, Selim, **Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey**, TTK, Ankara, 1989.
Tınal, Melih, Arıcıoğlu, Samet, "Milli Mücadele'de Soma", **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Cilt:18, Sayı:37, 2018.
Turan, Mustafa, **Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli-1919-1923)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999.
Üzüm, Turgut, **Kuva-yı Milliyeci Hacı Müftü 'nün Hikâyesi,** İzmir, 2000.
Yazıcı, Nesimi, "Ceride-i İlmiyye", **TDVİA**, Cilt:7, İstanbul, 1993.

D) İnternet

http://w3.balikesir.edu.tr/~metinayisigi/manisa.htm (19.08.2020)